

ศัพท์ที่เกิดจากความหมายเปรียบเทียบ

ศาสตราจารย์ ดร. กุสุมา รัชมณี

ภาษาเกิดจากความต้องการของมนุษย์ที่จะสื่อสารกับผู้อื่น มนุษย์จึงเป็นผู้กำหนดความหมายของคำและทำให้ความหมายของบางคำเปลี่ยนแปลงไป การเปลี่ยนแปลงความหมายหรือการกลายความหมายมีหลายลักษณะ อาจเป็นการกลายความหมายโดยมีความหมายแคบเข้า เช่น คำว่า meat ในภาษาอังกฤษโบราณหมายถึงอาหาร (ตรงกับคำว่า food) ดังในวลี "meat and drink" ต่อมามีความหมายแคบเข้าหมายถึงเนื้อสัตว์ (Potter, 1973: 107-108) ตัวอย่างในภาษาสันสกฤตคือคำว่า ไททย (เป็นศัพท์ศัพท์ิต จากคำว่า เวท; ไทยรับคำ ไททย มาใช้โดยแผลงเป็นแพทย) เดิมหมายถึงผู้รู้พระเวทและศาสตร์ต่างๆ (ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระเวท) ต่อมามีความหมายเจาะจงว่า ผู้รู้ศาสตร์ในการรักษาผู้ป่วยไข้ คือ หมอรักษาโรค ศัพท์บางคำกลายความหมายในลักษณะที่กว้างออก เช่น คำว่า pig เดิมหมายถึงลูกหมู (ตรงกับคำว่า young swine) ต่อมามีความหมายกว้างออก หมายถึงหมูโดยทั่วไป (Potter 1973: 109) ตัวอย่างในภาษาสันสกฤต คือ คำว่า คงคา ซึ่งเป็นชื่อแม่น้ำสายหนึ่งในอินเดีย ต่อมาใช้เป็นสามานยนามหมายถึงแม่น้ำต่างๆ ไป

การกลายความหมายในลักษณะที่กล่าวมานี้เป็นการเปลี่ยนแปลงภาษาที่เกิดจากหลายสาเหตุ อาจเป็นเพราะคำนิยมและความเชื่อของคนในสังคม หรือเพราะอิทธิพลของวัฒนธรรมต่างชาติก็ได้ แต่สาเหตุหนึ่งที่น่าสนใจก็คือการใช้คำในเชิงเปรียบเทียบ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างคำไทยว่า ตัลกร ซึ่งสันสกฤตใช้ ตลกร และบาลีใช้ ตกกร หมายถึง ไจร, ขโมย แต่ในภาษาไทย เราใช้ในความหมายว่าข่าศึก ทั้งนี้

อาจจะเกิดจากความคิดเปรียบเทียบว่า ข่าศึกก็คือ ไจรที่มาปล้นแผ่นดินก็ได้ ความหมายของคำนี้จึงย้ายที่จากไจรมาเป็นข่าศึก

ในวรรณคดี กวีนิยมใช้การเปรียบเทียบเพื่อโยงความคิดของผู้อ่านไปยังสิ่งที่ผู้อ่านคุ้นเคย หรือนึกภาพได้ง่ายอยู่แล้ว ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของสิ่งที่กวีต้องการกล่าวถึงได้ชัดเจนมากขึ้น แม้จะไม่ได้เห็นด้วยสายตา แต่ก็ใช้จินตนาการสร้างขึ้นเป็นภาพ

ในใจซึ่งเรียกว่า “จินตภาพ” (image) ตัวอย่างเช่น เมื่อกวีจะพรรณนาภาพเจ้าเงาะในเรื่องสังข์ทองกวีเปรียบลักษณะของเจ้าเงาะไว้ดังนี้

“เนื้อตัวเป็นลายคล้ายเสือปลา
ไม่กลัวใครใจกล้าตุตัน
ผมหักยุงเหยิงเหมือนเซิงฟัก
หน้าตาตะลึงข่มกษัตริย์...”

(สังข์ทอง, 2540 : 165)

กวีเข้าใจว่าผู้อ่านซึ่งอยู่ในสังคมเดียวกับกวี รู้จักลักษณะของเสือปลาว่าเป็นเสือชนิดหนึ่ง ตัวเป็นลาย กวีจึงนำมาใช้เป็นสื่อเปรียบกับเจ้าเงาะ ทำให้ผู้อ่านนึกภาพออกว่าเจ้าเงาะมีผิวหนังที่ลายพร้อยไปทั้งตัว ผู้อ่านที่เป็นคนไทยโบราณรู้จักเฝ้าฟักหรือเซิงฟักที่มีลักษณะรกรือและเลื้อยพันกันยุ่งเหยิง จึงนึกภาพออกว่าผมหักยุงของเจ้าเงาะหยุกและยุ่งเหยิงเพียงใด ถึงแม้ผู้อ่านจะไม่เคยเห็นข่มกษัตริย์ แต่ก็ได้ฟังคำบอกเล่ามาช้านานว่าเป็นข่มกษัตริย์ที่หน้าตาดุร้าย น่าเกรงกลัว ผู้อ่านจึงนึกภาพหน้าตาของเจ้าเงาะได้อีกเช่นกัน

เมื่อกวีกล่าวถึงสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น ความโกรธ ความรัก ความยุติธรรม กวีอาจใช้ลักษณะหรือกิริยาอาการของสิ่งที่เป็นรูปธรรมมาเปรียบ เพื่อสื่อความหมายและลักษณะเฉพาะของนามธรรมนั้นๆก็ได้ เช่น เมื่อจะกล่าวถึงความรักที่มีกำลังต่อต้านอุปสรรคที่ขัดขวางกวีเปรียบเทียบว่าดังนี้

“ความรักเหมือนโคตึก กำลังศึกชิงไว้
ก็ไลดออกจากคอกไป บยอมอยู่ ณ ที่ซึ่ง
ถึงหากจะผูกไว้ ก็ดึงไปด้วยกำลัง
ยิ่งห้ามก็ยิ่งคลั่ง บหวนคิดถึงเจ็บกาย”

(มัทนะพาธา, 2513 : 299)

ภาพของวัวหนุ่มที่กำลังศึกคนอง แต่ถูกผูกไว้และชิงไว้ในที่จำกัด มีกำลังแรงที่จะดิ้นรั้งและหนีออกจากคอก เป็นสื่อเปรียบเทียบให้ผู้อ่านคิดถึงพลังของความรักที่ถูกต้องด้านใด

ตามตำราวาทศาสตร์ (rhetoric) สิ่งที่อยู่คู่ต้องการกล่าวถึงเรียกว่าสาระ (tenor; ศัพท์สันสกฤตใช้อุปเมยย หรือ อุปไมยในภาษาไทย) ส่วนสิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบเรียกว่า สื่อเปรียบ (vehicle; ศัพท์สันสกฤตใช้อุปมาน) ทั้งสองสิ่งมีลักษณะร่วม (ground; ศัพท์สันสกฤตใช้สาธารณธรรม) ในตัวอย่างจากพระราชนิพนธ์สังข์ทองที่ยกมาข้างต้น เนื้อตัว ผมหักยุง และหน้าตาของเจ้าเงาะ เป็นสาระหรืออุปไมย ส่วนเสือปลา เซิงฟัก และข่มกษัตริย์เป็นสื่อเปรียบหรืออุปมานที่คู่กับสาระตามลำดับ ลักษณะร่วมหรือสาธารณธรรมของเนื้อตัวของเจ้าเงาะกับเนื้อตัวของเสือปลา คือลายพร้อยทั่วตัว ลักษณะร่วมของผมหักยุงกับเซิงฟักคือความยุ่งเหยิงและหยุกหยอง และลักษณะร่วมของหน้าตาของเจ้าเงาะกับข่มกษัตริย์คือความน่ากลัว ส่วนในบทเปรียบจากพระราชนิพนธ์ มัทนะพาธานั้น ความรักเป็นสาระที่กวีต้องการกล่าวถึง โคตึกเป็นสื่อเปรียบ และลักษณะร่วมของความรักกับโคตึกก็คือความมีพลังที่จะต่อต้านอุปสรรค

การใช้บทเปรียบเทียบมิได้มีแต่เพียงในภาษาวรรณคดี ในการสื่อสารประจำวัน เราก็มักใช้บทเปรียบเทียบเพื่อให้สื่อความได้รวดเร็วและชัดเจนมากขึ้น เมื่อผู้พูดเห็นลักษณะเด่นของสิ่งหนึ่ง ที่ผู้ฟังน่าจะจดจำได้ง่าย ผู้พูดก็จะยกสิ่งนั้นมาเป็นสื่อในการกล่าวถึงสิ่งใหม่อีกสิ่งหนึ่ง

ในภาษาอังกฤษมีคำว่า head หมายถึงหัว ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย เมื่อพิจารณาหัวของคน (แน่นอนว่าจากมุมมองของคน) จะเห็นว่าอะไรที่มีลักษณะเหมือนหัว (คน) ก็เรียกว่าหัว เช่น

หัวตะปู (the head of a nail) อะไรที่อยู่บนสุดเหมือนหัว (คน) ที่เป็นส่วนบนสุดของร่างกายก็เรียกว่าหัว เช่น หัวกระดาษ (the head of the page) นอกจากนั้นคนยังเห็นว่าในหัวของตนมีสมอง ซึ่งเป็นตัวบัญชาการให้ทำสิ่งต่างๆ หัวต้องมีความสำคัญมาก จึงเรียกส่วนที่สำคัญของสิ่งหนึ่งๆ ว่าหัว เช่น เหรียญด้านหัว (the head of a coin) (Potter, 1973: 110)

ในภาษาสันสกฤตมีคำว่า กรณ (ไทยใช้กรรม) หมายถึงหู อวัยวะของมนุษย์และสัตว์ ต่อมามีการนำลักษณะโค้งมนของใบหู ซึ่งติดอยู่ข้างศีรษะไปเป็นสื่อเปรียบสิ่งที่ติดอยู่ข้างภษณะซึ่งใช้สำหรับจับถือ เช่น หูเหยือก หูถ้วย แล้วจึงเรียกสิ่งนั้นว่ากรรมไปด้วย ความหมายเปรียบเทียบของคำว่า กรรม อาจนับได้ว่าเป็นความหมายที่สองยังมีผู้เห็นลักษณะร่วมของใบหูกับสิ่งที่อยู่ท้ายเรือ ซึ่งเป็นใบโค้งมน จับหันไปมาได้เหมือนพับใบหู ใช้สำหรับเปลี่ยนทิศทางการเรือ ผู้ใช้ภาษาจึงเรียกสิ่งนั้นว่า กรรม นับเป็นความหมายที่สาม (Kamboj, 1986: 120) น่าสังเกตว่าในภาษาไทยเราเรียกสิ่งนี้ว่าหางเสือ โดยใช้ความหมายเปรียบเทียบเช่นกัน แต่ไทยใช้สื่อเปรียบคนละตัวกับสันสกฤต เราเพิ่งสังเกตเห็นหางของเสือว่าเป็นส่วนที่ยื่นออกมาและเป็นส่วนท้ายของลำตัวซึ่งเข้ากับลักษณะของส่วนท้ายของเรือ เราจึงสร้างศัพท์เป็นคำประสมว่า “หางเสือ” หมายถึงสิ่งที่มีลักษณะคล้ายหางของเสือ หนังสืออักขรธานิศรับที่ของหมอบรัดเลย์ อธิบายความหมายแรกของหางเสือว่า “คือเนื้อกับกระดูกมันงอกยาวที่กันเสือ” และอธิบายความหมายที่สองว่า “อย่างหนึ่งไม้ที่เขาทำใส่ข้างท้ายเรือสำเภาเป็นต้นเพื่อจะให้เรือมันตรงไปนั้น เรียกหางเสือบ้าง” (หน้า 757) ลักษณะร่วมของหางเสือ (เรือ) ซึ่งเป็นสาระ กับหาง (ของ) เสือ ซึ่งเป็นสื่อเปรียบก็คือ

ส่วนที่งอกออกมาข้างท้าย เวลาที่เสือหรือเรือเคลื่อนไหวส่วนนี้ก็จะกวัดแกว่งไปมา

ในภาษาสันสกฤตและบาลีมีธาตุ ปต แปลว่า บิน คำสันสกฤตสร้างศัพท์โดยลงปัจจัย ทร เป็นคำว่า ปตฺร หมายถึงสิ่งที่ใช้เวลาบิน คือ ปิก คำว่า ปตฺร (ต่อมาเขียน ปตร ก็ได้) มีการกลายเสียงในภาษาปรากฤต เป็น ปตต (เสียง ทร ที่เป็นพยัญชนะควบกล้ำกลายเป็นเสียง ต พยัญชนะเดียว) ศัพท์บาลีสำหรับคำว่า ปิก จึงใช้ ปตต

ปีกนกเวลากางจะเป็นแผ่นแผ่กว้าง มีลักษณะเดียวกับใบไม้ที่เป็นแผ่นบางๆ จึงมีการใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบว่าใบไม้ที่ต้องลมโบกไหวจะเห็บพะยาบเหมือนปีกนกที่กำลังกระพือบิน

ต่อมาศัพท์ ปตร จึงหมายถึงใบไม้ด้วย คนโบราณใช้ใบไม้เป็นวัสดุในการจดบันทึกเรื่องราว ปตร จึงมีความหมายขยายออกมาถึงแผ่นวัตถุที่ใช้เขียนหนังสือ ซึ่งต่อมาอาจทำขึ้นจากใยเปลือกไม้ ฟาง หญ้า ฯลฯ เป็นวัตถุแผ่นบางๆ ที่พัฒนามาเป็นกระดาษในปัจจุบัน ลักษณะของแผ่นบางๆ นี้ยังปรากฏต่อมา เมื่อมนุษย์ใช้วัตถุนั้นส่งสารถึงกันในรูปของจดหมาย เอกสาร คำว่า ปตร จึงสื่อความหมายครอบคลุมถึงสิ่งเหล่านี้ด้วย ดังที่เราใช้ในปัจจุบันนี้ว่า บัตร (ปตร-บัตร) เช่น ไปรษณียบัตร บัตรประจำตัว ฯลฯ คำว่า บัตร ที่มีความหมายเดิมว่าปิก จึงมีความหมายเพิ่มขึ้นเป็นใบไม้และแผ่นเอกสาร จากการใช้ความหมายเปรียบเทียบมาตามลำดับดังกล่าวแล้ว

คำว่า मुख แปลว่า ปากหรือหน้า มีความหมายเปรียบเทียบถึงส่วนที่สำคัญ เพราะอยู่หน้าสุดของสิ่งอื่นๆ ต่อมาใช้เรียกบุคคลหรือสิ่งที่มีความสำคัญดูเป็นส่วนแรกหรือส่วนหน้าของสิ่งนั้น เช่น มุขมนตรี หมายถึง ที่ปรึกษาผู้เป็นหัวหน้า ผู้มีความสำคัญมากที่สุด

คำว่า จูหา (จูหาในภาษาบาลี) เดิมแปลว่า มุ่นผมบนศีรษะหรือผมจุก ซึ่งหมายถึงที่สูงสุดของ ศีรษะ ต่อมาใช้ในการความหมายว่า ยอด เช่น ใน พระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาลงกรณ์ราช คำว่า จูหา มีความหมายเดียวกับ คำว่า ยอด จึงนับได้ว่าทรงเป็นทั้งยอดฟ้าและ ยอดโลก (จูหาโลก)

คำว่า วงศ์ ซึ่งมาจาก วัค ในภาษาสันสกฤต และ วัส ในภาษาบาลี เดิมแปลว่าไม้ไผ่ ลำไผ่เจริญ เติบโตจากหน่อขึ้นมาทีละปล้องๆ ในลักษณะเดียวกับ การสืบเชื้อสายจากต้นตระกูล ความหมาย

เปรียบเทียบนี้ทำให้คำว่า วงศ์ มีความหมายเพิ่มขึ้น โดยหมายถึงเชื้อสาย เหล่ากอ ตระกูล และ เป็นความหมายที่นิยมใช้กันมากกว่าความหมายเดิม ว่า ไม้ไผ่

ศัพท์ที่เกิดจากความหมายเปรียบเทียบ ดังตัวอย่างที่ยกมานี้น่าสนใจในแง่ที่ทำให้ผู้ศึกษา เห็นร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงของภาษาซึ่ง พัฒนาไปในทางที่เจริญงอกงามมากขึ้น และได้ เข้าใจความสามารถของผู้ใช้ภาษาที่มีความใส่ใจ ต่อสิ่งรอบตัว แม้เป็นเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ก็นำมาโยง มาเปรียบเพื่อให้ภาษาเป็นสื่อระหว่างมนุษย์ได้อย่าง มีประสิทธิภาพและอย่างงดงาม

หนังสืออ้างอิง

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. **บทละครนอกสังข์ทอง**. กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2540.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ศกุนตลา มัทนะพาธา ท้าวแสนปม ประมวลสุภาสิต**. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, 2513.

อักษราภิธานศรับท์ของหมอบรัดเลย์. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.

Chakrabarti, Tarapada. **Indian Aesthetics and Science of Language**. Calcutta: Sanskrit Pustak Bhanadar, 1971.

Kamboj, J. L. **Semantic Change in Sanskrit**. Delhi: Nirman Prakashan, 1986.

Potter, Simeon. **Our Language**. Middlesex: Penguin Books, 1973.